

II. Dünya Savaşından Sonra İtalya'dan Mısır'a Götürülen Türk Mülteciler Turkish Refugees Taken From Italy to Egypt After World War II

Dilgam AHMADOV*

Öz

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Sovyet vatandaşı Türk ve Müslüman mülteciler, savaş boyunca Alman esir kamplarında yaşamış, bir kısmı Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulan lejyon ordularına katılmış, bir kısmı ise çeşitli hizmet alanlarında çalışmıştır. Savaşın sona ermesiyle bu kişiler, Almanya, Avusturya ve İtalya gibi ülkelerdeki mülteci kamplarına yerleştirilmiştir. Bu süreçte, Mısır ve Türkiye, mültecilerin kurtarılması ve yeniden yerleştirilmesi için önemli çalışmalar yürütmüştür. Özellikle Mısır Kralı Faruk'un, Prens İbrahim aracılığıyla mültecilere yardım gönderdiği ve uygun koşullar olduğunda bir kısmının Mısır'a getirilmesine öncülük ettiği görülmektedir. Mısır'a getirilen mülteciler, bir süre bu ülkede yaşamış, ardından Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu makale, İtalya'dan Mısır'a götürülen Türk mültecilerin hayat hikâyelerini ve Mısır devletinin bu süreçte yürüttüğü yardım faaliyetlerini incelemektedir. Araştırma, Cebbar Ertürk ve Zührap Kesemenli gibi mültecilerin hatıralarına ve arşivlerinde tuttukları belgelere dayanarak, dönemin insani yardım çabalarını ve mültecilerin yaşadığı zorlukları ele almaktadır. Savaş sonrası dönemde yaşanan bu yardım faaliyetleri, mültecilerin hayatta kalma mücadelelerini ve uluslararası iş birliğiyle gerçekleşen kurtarma çabalarını anlamak açısından önemli bir tarihsel örnek sunmaktadır. Aynı zamanda, II. Dünya Savaşı sonrasında Mısır ve Türkiye devletlerinin Avrupa'da zor koşullar altında yaşayan Türk ve Müslüman mültecileri kurtarmaya yönelik izledikleri politikalar, uluslararası göç tarihi ve mülteci politikalarının anlaşılması açısından literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Çalışmada tarihsel analiz yöntemi esas alınarak konuya ilişkin bir inceleme gerçekleştirilmiş; arşiv belgeleri, resmî kayıtlar, mektuplar, hatıralar ve gazete kupürleri gibi birincil kaynak niteliğindeki belgeler temel veri olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, mülteci, II. Dünya Savaşı, Kral Faruk, Zührap Kesemenli, Cebbar Ertürk.

Abstract

During World War II, Soviet citizens who were Turkish and Muslim refugees were captured by the Germans and lived in German prisoner camps throughout the war. Some of these individuals joined legion armies formed against the Soviet Union, while others worked in various service sectors. After the war ended, these people were placed in refugee camps in countries such as Germany, Austria, and Italy. During this period, Egypt and Turkey carried out significant efforts for the rescue and resettlement of the refugees. Notably, it is observed that King Farouk of Egypt, through Prince Ibrahim, sent aid to the refugees and facilitated the relocation of some to Egypt when conditions permitted. The refugees brought to Egypt lived there for a period before migrating to Turkey. This article examines the life stories of Turkish refugees transported from Italy to Egypt and the aid activities carried out by the Egyptian state during this process. The research is based on the memories of refugees like Cebbar Ertürk and Zührap Kesemenli, as well as documents kept in their archives, addressing the humanitarian efforts of the period and the challenges faced by the refugees. The aid activities that took place in the post-war period provide an important historical example for understanding the survival struggles of refugees and the rescue efforts accomplished through international cooperation. At the same time, the policies implemented by the governments of Egypt and Turkey to rescue Turkish and Muslim refugees living under harsh conditions in Europe after the Second World War offer significant contributions to the literature in terms of understanding the history of international migration and refugee policies. In this study, a historical analysis method was employed to examine the subject, and primary sources such as archival documents, official records, letters, memoirs, and newspaper clippings were used as the main data.

Keywords: Egypt, refugee, World War II, King Farouk, Zührap Kesemenli, Cebbar Ertürk.

Extended Summary

On June 22, 1941, the German military launched an offensive against the Soviet Union as part of Operation Barbarossa, marking one of the most significant military operations of World War II. This operation was a meticulously planned assault aimed at swiftly defeating the

* Dr. Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, dilgamahmadov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9406-1327

Soviet forces and establishing German dominance in Eastern Europe. As the German troops advanced into Soviet territory, numerous soldiers of Turkic origin, including those from Turkistan, Azerbaijan, the North Caucasus, the Volga-Ural region, and Crimean Tatars, were captured as prisoners of war.

Initially, these prisoners faced harsh treatment; however, as the war progressed, the Germans began to form legions from these captured soldiers, attempting to utilize them within their own ranks. These legions were designed to serve as auxiliary forces in Nazi Germany's campaign against the Soviet Union. In the early stages of the conflict, approximately 3.8 million Soviet soldiers surrendered to German and allied forces. Throughout the war, a staggering total of 5.24 million Soviet citizens were taken as prisoners. Many of these captives struggled to survive under dire conditions exacerbated by the war's brutality and the oppressive Nazi ideology. Prisoner-of-war camps were notorious for their poor treatment, inadequate nutrition, and outbreaks of infectious diseases, leading to the deaths of countless captives. By the end of the war, the Soviet Union accused a portion of these prisoners of treason, subjecting them to punitive measures.

By November 1941, German forces held a total of 2,053,000 Soviet prisoners of war; however, the Reich Minister for the Occupied Eastern Territories, Alfred Rosenberg, indicated in a letter that this figure was as high as 3,600,000. According to the data from the German Army Command, by December 20, 1941, the total number of captured Soviet soldiers was recorded at 3,350,639. This figure included those who had died, escaped, or been released. On August 6, 1941, the German High Command announced that the number of Soviet prisoners was 895,000, which increased to 1,250,000 by August 22. By the end of 1941, approximately 3.3 million Soviet prisoners were held in German camps. Ultimately, when the war concluded, the total number of captives had risen to 5.7 million, with around 3.3 million of those prisoners losing their lives.

As World War II drew to a close, the situation of Soviet citizens and legionnaires in German prisoner-of-war camps became a pressing issue. Many of these individuals were granted refugee status after the war, enduring some of the most challenging periods of their lives between 1945 and 1947. Secret agreements made before the war's end initiated the repatriation of these prisoners to their countries of origin. Particularly following the Yalta Conference, the processes for collective repatriation to the Soviet Union accelerated.

In the aftermath of the war, Western Allies established Displaced Persons (DP) camps in regions occupied by Germany, Austria, and Italy. The initial inhabitants of these camps were victims of concentration camps liberated by the Allies. Conditions in these camps were initially very difficult, with many of them being former concentration camps or facilities used by the German army.

From 1947 onwards, the intervention of countries like Turkey and Egypt began to improve the situation for these refugees. Turkey and Egypt provided assistance to those in refugee camps, helping them to establish new lives. These interventions significantly changed the lives of many individuals striving to recover from the war's devastating effects.

Naturally, Turkish and Muslim refugees preferred to migrate to Turkey. However, due to Turkey's cautious stance over the two years following the war's end—largely due to the looming Soviet threat—another Muslim country took a more active role in addressing the refugee crisis. Under the instructions of King Farouk of Egypt, Prince Ibrahim was appointed to assist with the issue, providing various forms of aid to the refugees. Consequently, a portion of these refugees was brought to Cairo.

Following discussions between Prince Amir Ibrahim and King Farouk, it was indicated that some refugees could be accepted. Lists of refugees to be sent to Egypt were prepared in March 1947 and submitted to the Egyptian embassy in Rome. In October, a group of 150 individuals arrived at the Port of Naples. Once in Cairo, these refugees were settled in a barracks known as Abbassia.

However, the climate of Cairo and the refugees' perception of Turkey as a more familiar environment led many to migrate to Turkey shortly thereafter. On December 27, 1948, the decision was made by Turkish President İsmet İnönü and the Cabinet to accept Turkish-Muslim refugees who had transitioned to Egypt, Syria, and Jordan from camps in Italy.

On November 27, 1949, the ship named Istanbul arrived at the Port of Alexandria, transporting refugees to Turkey.

In the post-World War II era, the assistance provided by Turkey and Egypt to Turkish refugees living in Europe, particularly in Italy, is regarded as a significant historical development. King Farouk's role in this process can be viewed not only as humanitarian aid but also as a diplomatic and social gesture. The dispatch of Prince Amir Ibrahim to Italy and the procurement of first-class tickets for the refugees to be brought to Egypt illustrate the active role that Egypt played during this period.

Several reasons account for the relatively brief stay of these refugees in Egypt. One of the primary factors was the diminishing risk of being handed over to the Soviets. Furthermore, their subsequent migration to Turkey two years later indicates that Egypt played a positive role during this transitional phase and that their passage from Egypt to Turkey occurred smoothly. King Farouk's actions should be seen as a positive development concerning the safety and welfare of the refugees.

During and after the Second World War, Turkey experienced waves of refugee migration from various national and ethnic backgrounds. Groups such as Germans, Jews, Italians, and Soviet citizens were accommodated in camps located in Yozgat and other regions. Although existing literature includes several studies on the migration of these groups to Turkey during this period, the migration of Turkish and Muslim refugees to Turkey and Egypt has not yet been examined in detail. This study seeks to clarify why the Egyptian state pursued a more active role than Turkey in addressing the refugee issue, and what specific measures were taken by Turkish delegations to rescue and support the refugees.

Giriş

II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye farklı milletlerden mülteci göçleri yaşanmıştır. Alman, Yahudi, İtalyan ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) vatandaşı gibi çeşitli gruplara mensup unsurlar Yozgat ve diğer mülteci kamplarında ikamet etmiştir.¹ Literatürde bu dönemde Türkiye'ye göç eden söz konusu gruplar hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, Türk ve Müslüman mültecilerin Türkiye'ye ve Mısır'a yönelik göçleri henüz ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır. Bu çalışmada, söz konusu dönemde Mısır devletinin Türkiye'ye kıyasla neden daha etkin bir rol üstlenmeye çalıştığı ve Türk heyetlerinin mültecileri kurtarmaya yönelik ne tür faaliyetler yürüttüğü gibi sorulara açıklık getirilmektedir.

¹ İsmail Köse. "Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016): 149-186.

Çalışmada tarihsel analiz yöntemi temel alınarak konuya dair kapsamlı bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, Türk Diplomatik Arşivi'nde yer alan belgeler, mülteci ailelerine ait özel arşiv materyalleri, *Tasvir* ve *Son Saat* gibi dönemin basın organlarında yayımlanan hatıralar ile bazı mültecilerin bireysel anıları kaynak olarak kullanılmıştır. Özellikle Azerbaycanlı mülteci Zührap Kesemenli'ye ait arşiv, bu çalışmada ilk kez bilimsel literatüre kazandırılmıştır.

Almanların Barbarossa Harekâtı çerçevesinde 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı saldırı, II. Dünya Savaşı'nın en büyük askeri operasyonlarından biriydi. Bu operasyon, Almanların Sovyetler Birliği'ni hızla yenmeyi hedeflediği bir saldırı planıydı. Almanların Sovyet topraklarında ilerlemesiyle birlikte, birçok Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, İdil-Uralı, Kırım Türk ve Müslüman asker esir alındı. Başlangıçta bu esirlere kötü davranılsa da, savaş ilerledikçe Almanlar, bu esirlerden lejyonlar oluşturarak onları kendi saflarında kullanmaya çalıştı. Bu lejyonlar, Nazi Almanya'sının Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürdüğü savaşta destek kuvvetleri olarak tasarlandı. Savaşın ilk dönemlerinde, 3 milyon 800 bin Sovyet askeri Alman ve müttefik güçlerine teslim oldu. Savaş boyunca toplamda 5 milyon 240 bin Sovyet vatandaşı esir alındı.² Bu esirlerin bir bölümü, savaşın ağır koşulları ve Nazi ideolojisinin etkisi altında, son derece zor yaşam şartlarında hayatta kalmaya çalıştı. Esir kamplarında kötü muamele, yetersiz beslenme ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda esir yaşamını yitirdi. Savaş sona erdiğinde, Sovyetler Birliği bu esirlerin bir kısmını vatan hainliği ile suçlayarak cezalandırdı.

Kasım 1941'e kadar Almanların elinde toplam 2.053.000 Sovyet savaş esiri bulunuyordu; ancak Şark Bakanı Alfred Rosenberg, bu sayıyı 3.600.000 olarak belirtmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın verilerine göre ise, 20 Aralık 1941'e kadar ele geçirilen Sovyet savaş esirlerinin toplam sayısı 3.350.639 olarak kaydedilmiştir. Bu rakam, ölenleri, kaçanları ve serbest bırakılanları da kapsamaktadır.³ Alman Baş Komutanlığı, 6 Ağustos 1941'de Sovyet savaş esirlerinin sayısını 895.000 olarak açıklamıştır. 22 Ağustos'ta bu sayı 1.250.000'e ulaşmıştır. 1941 yılının sonuna kadar, Alman kamplarında yaklaşık 3.300.000 Sovyet savaş esiri bulunuyordu. Savaş sona erdiğinde, toplam esir sayısı 5.700.000'e çıkmıştı ve bu esirlerin yaklaşık 3.300.000'i hayatını kaybetmişti.⁴

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ve sonrasında, Alman esir kamplarındaki Sovyet vatandaşları ve lejyon askerlerinin durumu ciddi bir sorun haline geldi. Bu kişiler, savaş sonrası mülteci statüsü alarak 1945-1947 yılları arasında hayatlarının en zor dönemlerini yaşadılar. Savaş bitmeden önce yapılan gizli anlaşmalarla, bu esirler menşe ülkelerine iade edilmeye başlandı. Özellikle Yalta Konferansı'ndan sonra, Sovyetler Birliği'ne toplu teslim süreçleri hız kazandı.⁵

Savaşın ardından, Batılı Müttefikler Almanya, Avusturya ve İtalya'nın işgali altındaki bölgelerde Displaced Persons (DP) kampları kurdu. Bu kampların ilk sakinleri, Müttefikler tarafından kurtarılan toplama kampı mağdurlarıydı. Kamplardaki yaşam koşulları başlangıçta

² Nadir Devlet, *Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar*, Stalin ve Türk Dünyası, (haz.) E.G. Naskali - L. Şahin, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 100.

³ Halil Burak Sakal, *Başka Bir Dünya Savaşı. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013, s. 147.

⁴ Camilla Dawletschin-Linder, "Alman Politikası, Turancılık ve Türk Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'daki Türk Asıllı Sovyet Savaş Esirleri". *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Derleyen: Gönül Pultar, Ankara, Tetragon Yayınları, 2008, s. 371.

⁵ Ufuk Takvul, "28 Mayıs 1945 Drau Katliamının 60. Yıldönümü", *Emel'imiz Kırım*, yıl: 13-14, sayı 52-53, Temmuz-Aralık, 2005, ss. 22-24

oldukça zorluydu ve birçok kamp eski toplama kampları ve Alman ordusu kampları olarak kullanıldı.⁶

1947'den itibaren Türkiye ve Mısır gibi ülkelerin müdahalesiyle, bu mültecilerin durumu kısmen iyileşmeye başladı. Türkiye ve Mısır, mülteci kamplarındaki kişilere yardım ederek, onların yeni bir hayat kurmalarına destek sağladı. Bu müdahaleler, savaşın yıkıcı etkilerinden kurtulmaya çalışan birçok kişinin hayatını değiştirdi.

İtalya'daki Türk Mülteciler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa genelinde milyonlarca insan yerlerinden edildi ve bu durum ciddi bir mülteci krizine yol açtı. Özellikle İtalya, savaşın ardından mülteciler için önemli bir merkez haline geldi. İtalya'daki kamplar, birçok farklı milletten insanı barındırıyor ve savaşın yıkıcı etkilerinden kaçan birçok kişi için geçici bir sığınak sağlıyordu. 21 Mayıs 1947 tarihli *Son Saat* gazetesi, İtalya'daki Türk ve Müslüman mültecilerin durumuna dair şu bilgileri aktarmıştır: *"İtalya'da 2000-2500 kadar Türk ve Müslüman mülteci bulunmaktadır. Belirlenen rakamlara göre, bu grupta 250 Anadolu Türkü, 120 Kosovalı Türk, 80 Boşnak, 75 Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan Türkü, 60 Kafkasyalı, Kırımlı, Türkistanlı ve Çarlık döneminde Rusyayı terk ederek Polonya'ya yerleşmiş Asya Türkleri bulunmaktadır. Ayrıca, Amerikan askeri kampında bulunan 155 kadın ve çocuktan oluşan 300 kişilik bir kabile vardır; bu grup özellikle Alman ordusunun peşinden göç eden Kafkasyalılar ve Kırımlıların büyük bir kısmını içermektedir."*⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya'da, Müttefikler tarafından kurulan kamplar arasında Bruksun, Milano, Frogia, Roma, Santa Maria Turo, Verona, Cine-Città, Livorno, Reggio-Emilia ve Averso kampları öne çıkmaktadır.⁸

İtalya'daki Türk Büyükelçiliği, kamplardaki mültecilerin durumunu yakından takip etmiştir. T.C. Hariciye Bakanlığı Şifre Müdürlüğü tarafından Hariciye Bakanlığı'na gönderilen 4 Ağustos 1945 tarihli şifreli telgrafta, müttefik kuvvetler tarafından 120 Türk'ün İtalya'ya getirildiği ve çeşitli kamplarda tutuldukları bilgisi iletilmiştir.⁹ 26 Eylül 1945 tarihinde Türkiye Başkonsolosu tarafından hazırlanan rapor, İtalya'nın Livorno kampında bulunan Türkler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Büyükelçi Cemal Hüsnü Taray'ın Hariciye Bakanlığı'na gönderdiği bu raporda, Amerikan ve İngiliz askeri makamlarının, Alman ordusunda hizmet etmiş yabancıları kolaylıkla kendi hükümetlerine teslim ettikleri belirtilmiştir. Ancak, kendilerine sahip çıkmayan yabancıların ya Sovyetlere teslim edildikleri ya da Alman esiri kabul edilerek farklı hizmetlerde ve ülkelerde çalıştırıldıkları ifade edilmiştir:

Livorno'daki kampa gittim. Amerika Sefaretinin notasında 119 kişi gösterilen esirlerden ancak 51 kişi kalmıştır. Diğerleri Türk vatandaşlığı iddiasından vaz geçmişler, başka kamplara sevk edilmişlerdir. Kalanların 33'ü asker 18'i sivildir. Siviller de Alman ordusu için çalışmış addedildiklerinden askerlerin aynı muameleye tabi tutuluyorlar. Bunların hiç birisinde Türk vatandaşı olduklarını isbat edecek vesika yoktur. Bunlardan 26'sı henüz çocuk iken Türkiye'den çıktıklarını ve bundan dolayı pasaportsuz ve kayıtsız olduklarını, 2'si Türkiye'den pasaportsuz gittiklerini, 2'si Bulgar sularında Almanlar tarafından yakalandıklarını, diğerleri pasaportlarıyla sair vesikalarının Almanlar tarafından veya partizanlar tarafından alındığını söylemektedirler.

⁶ What happened to people displaced by the Second World War?

<https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war> (Erişim Tarihi: 15.03.2025)

⁷ "İtalya'da Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar", *Son Saat*, sayı 302, 21 Mayıs 1947, s. 1.

⁸ "İtalya'daki Mülteci Kamplarının İçyüzü", *Son Saat*, sayı 319, 7 Haziran 1947, s. 6.

⁹ T.C. Hariciye Bakanlığı Şifre Müdürlüğü'nden Hariciye Bakanlığı'na yazılmış telgraf. TDA, 541- 44138 - 209267 – 35.

İçlerinden yalnız birisi aslen Kafkasyalı olduğunu, fakat kamptaki fişine kendisini Ankaralı olarak yazdığını söylemiştir. Yaşadıkları memleketlere göre şöyle ayrılmaktadırlar: Romanya 19, Rusya 14, Bulgaristan 14, Macaristan 2, Yunanistan 1, Polonya 1.

Yaş bakımından: 4'ü 45'ten yukarı, 15'i 45-35 arasında, 14'ü 34-25 arasında ve 18'i de daha küçük yaştadır.

Meslek nokta-i nazarından: 141 muallim, diğerleri rençper, bahçıvan, arabacı, makinist ve işçidir. Hemen hepsi Türkiye'de akraba veya tanıdık adresi verebilmektedirler.¹⁰

Mühtecilerin İadesi

II. Dünya Savaşı devam ederken, Batı devletleri kamplarda tuttıkları Türk ve Müslüman mühtecileri vatandaş oldukları devletlere teslim etmeye başlamışlardır. Özellikle İngiltere, SSCB vatandaş olan mühtecilerin ayrıştırılıp Rusya'ya teslim edilmesine yol açan kararlar almıştır. Bu süreçte, Sovyet vatandaşlığına sahip olan kişilerin tespiti ve SSCB'ye teslim edilmeleri konusunda çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Örneğin, Drau katliamına neden olan olaylarla ilgili olarak 13 Mart 1945 tarihli bir İngiliz belgesinde "Sovyet vatandaşlığı" tanımı yapılmış ve bu kişilerin SSCB'ye teslim edilmeleri hususunda açıklamalar yer almıştır: *"Tüm sivil veya askeri nitelikteki Sovyet vatandaşları, gecikmeksizin Alman savaş esirleri arasından ayrılmalı ve başka bir esir kampına yerleştirilmelidir. Savaşın başlamasından önceki Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan bölgelerden gelen herkes, Britanya yasalarına göre Sovyet vatandaş olarak kabul edilir. Sovyet vatandaş olduğu şüphe götürmez nitelikte olan herkes, kendi bireysel arzuları dikkate alınmaksızın iade edilecektir."*¹¹

Bu süreç, Yalta Konferansı sonrasında daha da hız kazanmıştır. Yalta Konferansı, 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Kırım'ın Yalta şehrinde, SSCB, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderlerinin bir araya gelmesiyle gerçekleşmiş ve savaş sonrası Avrupa düzeninin şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Konferans kararları doğrultusunda, Müttefikler tarafından işgal edilen topraklarda bulunan SSCB vatandaş mühtecilerin iadesi kararlaştırılmıştır.¹² Neticede 23 Şubat 1945 tarihinde Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilân etmesi üzerine, Müttefikler arasında yer alan Sovyetler Birliği, kendi tebaasından olan askerî mühtecilerin iadesini talep etmiştir. Bu gelişme üzerine, Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından 22 Mayıs 1945 tarihli bir tezkereyle Başbakanlığa başvuruda bulunulmuştur. Söz konusu tezkere, savaş hâlinde bulunan Almanya ve Japonya'dan Türkiye'ye sığınmış olan Müttefik devlet tebaasından askerlerin, müteakabiliyet esasına dayalı olarak iadesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Bu teklif, Bakanlar Kurulu'nca değerlendirmeye alınmıştır. Yapılan müzakereler neticesinde, Mayıs 1945 tarihli ve 3/2563 sayılı karar ile Almanya, Japonya veya her iki devletle savaş hâlinde bulunan ülkelerin uyrukluğundaki ve Türkiye'de bulunan askerî mühtecilerin yalnızca askerî hizmete mensup olanlarının, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde iade edilmeleri uygun bulunmuştur.¹³ 6 Ağustos 1945 tarihinde söz konusu karar uygulamaya konulmuştur.¹⁴ Bu uygulama yalnızca Türkiye tarafından değil, aynı zamanda Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından da hayata geçirilmiştir. Örneğin, İngiliz politikası sonucu yaşanan Drau katliamı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan en trajik olaylardan biri olarak tarihe geçmiştir. 1943 yılının ortalarında, yaklaşık 15

¹⁰ Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen şifreli telgraf. TDA, 541- 44138 - 209267 – 12.

¹¹ Cem Kumuk, *General Sultan Kılıç Girey. Bir Hanzadenin Kafkasya'dan Moskova'daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü*, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 194.

¹² Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta*, London, Corgi, 1979, s. 317.

¹³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951, ss. 204-205.

¹⁴ İsmail Köse, *"Bortalan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaş Mühtecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)"* Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016), s. 170.

bin Kafkasyalı mülteci, Avusturya'nın Drau Irmağı kıyısındaki bir mülteci kampında yaşamaktaydı. Ancak, savaşın sona ermesinin ardından, 28 Mayıs 1945 tarihinde, bu mültecilerin İngilizler tarafından Sovyetlere teslim edilmesi kararlaştırıldı. Bu trajik olay sonucunda, yaklaşık 7 bin Kafkasyalı hayatını kaybetti. Kuzey Kafkasya liderlerinden Sultan Kılıç Girey, Sovyet vatandaşı olmamasına ve kurtulma imkânına sahip olmasına rağmen, halkını terk etmedi ve onlarla birlikte Sovyetlere gönüllü olarak teslim oldu.¹⁵ Yılmaz Nevruz, geri gönderilen 7 bin kişiden neredeyse bininin Karaçay-Malkar Türkü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Bu katliamların önüne geçmek isteyen mülteciler, kendilerine destek sağlayabileceğini düşündükleri ülkelere ve büyük devletlere mektuplar göndermiştir. Bu mektupların en önemli muhataplarından biri Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Türkiye'nin İtalya'daki Mültecileri Kurtarma Çabaları

1945 yılında Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte, Türkiye resmî olarak ABD, SSCB ve diğer müttefik devletlerin yanında yer almıştır. Savaşa doğrudan katılmadan bu süreci yönetmeyi başaran hükümet, savaş sonrası dönemde de ülkeyi herhangi bir kayba uğratmadan bu süreci atlatmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Türkiye, Yalta Konferansı'nda alınan kararları uygulamak zorunda kalmış; giderek büyük bir güç hâline gelen Sovyetler Birliği ile ilişkileri bozmamaya özen göstermiştir. Türkiye'yi bu politik çizgiye yönelten hem iç hem de dış nedenler söz konusuydu. Sovyetler Birliği'nden gelebilecek tehditleri bertaraf etme amacıyla, mültecilerin iadesi meselesi Türkiye açısından bir oyalama ve dengeleme politikası olarak görülmelidir. Ancak Batı bloğuyla yakınlaşma süreci ve bunun sonucunda Sovyet tehdidinin görece bertaraf edilmesiyle birlikte, 1947 yılından itibaren mülteciler meselesi daha etkin biçimde gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti konuya ilişkin çeşitli adımlar atmıştır.

II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde, Avrupa'daki Türkiye Büyükelçilikleri, kamplarda bulunan Türkiye vatandaşları ve Türk kökenli diğer ülke vatandaşlarının kurtarılması için çabalar sarf etmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin diplomatik misyonları, mülteci Türklerin durumunu yakından takip ederek, onların güvenli bir şekilde Türkiye'ye geri dönmelerini sağlamak amacıyla çalışmıştır. Şubat 1948'de Roma Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'in *Tasvir* gazetesine verdiği beyanat, Türkiye'nin bu konuda ciddi adımlar atmaya hazırlandığını ortaya koymuştur. Erkin, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşayan mülteci Türklerle ilgili olarak Türkiye'nin artık harekete geçmek üzere olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ O, İtalyanların mültecileri üç kategoriye ayırdığını belirtmiştir:¹⁸

a) İRO (International Refugee Organization) kamplarındakiler. Bunların içinde harp mücrimi yoktur. İRO, esasen lüzumlu garantiyi vermektedir.

b) İtalya hükümetinin elindeki kamplardakiler. Bunlar, İRO kamplarına alınmayan mültecilerdir. Londra'daki komiteye isimleri verilen harp mücrimlerinden olmamakla beraber, durumları birincilere nazaran tereddüde muciptir. Nitekim Rus ve Yugoslav hükümetleri, bunların “quisling” ve “collaborateur” olduklarını ileri sürerek listelerini yapmış ve iadelerini istemiştir. İtalya, Sulh Muahedesi'nin 45. maddesi mucibince harp mücrimlerini iade mecburiyetinde olmakla beraber, istenilen bu mültecilerin durumları hakkında tahkikat icra

¹⁵ Ufuk Takvul, “28 Mayıs 1945 Drau Katliamının 60. Yıldönümü”, *Emel'imiz Kırım*, yıl: 13-14, sayı 52-53, Temmuz-Aralık, 2005, ss. 22-24.

¹⁶ Yılmaz Nevruz, *Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım*, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 145.

¹⁷ TDA, 541- 44305 - 210879 – 43.

¹⁸ TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.

etmeden hiçbir memlekete gitmelerine ve menşe memleketlerine iadelerine müsaade etmeyeceğini bildirmiştir.

c) İtalya'da serbest yaşayan mülteciler. Hariciye icap eden tahkikatın yapılabilmesi için bunların listelerini istemiştir. Evvelce beyannameleri konsolosluklarımızca bakanlıklarına peyderpey sunulmuş olan bu mültecilerin isimleri Hariciyeye bildirilecektir. Ancak, bunlardan hangilerinin memleketimize alınacağına dair şimdiye kadar beyanname üzerine bakanlıklarından hiçbir cevap alınamamıştır.

Feridun Cemal Erkin, Avrupa'daki Türk mültecilerin durumunu daha etkin bir şekilde ele almak amacıyla, Avrupa'ya gönderilen Türk komisyonunun bir an önce İtalya'ya gelmesi gerektiğini vurgulamıştır: "... Heyetin elan geciken hareketi, bizi aşılmaz müşkülâtla karşı karşıya bırakmaktadır. Komisyonun Roma'ya bir an evvel muvasalatı ve bu kamplara giderek İtalyan Hariciyesine verilmek üzere listeleri hazırlaması zaruridir. Hariciye, bu listeleri mezkûr hükümetlerin kendisine tevdi ettikleri mülteci iade talebi listeleri ile karşılaştıracığını ve listelerde ismi olmayanlar için teminat vereceğini bildirmiştir. Geri kalanlar için gereken tahkikatın icrasını müteakip karar verilecektir. Suçlu olmayanların sonradan memleketimize gitmelerine müsaade olunacaktır."¹⁹ Erkin, İRO memurlarının Türkiye'ye gönderilecek mültecilerin masraflarını karşılayacağını ve ulaşım için gerekli vapuru temin edeceğini belirtmiştir. Eğer uygun bir vapur bulunamazsa, Türk vapurunun masraflarını karşılamayı kabul ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca, Erkin, mültecilerin Nisan ayının ilk haftasında gönderilebilmesi için İskân Genel Müdürü'nün kamplara gelmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 26 Haziran 1947 tarihli toplantısında, Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı tarafından İtalya ve Almanya'da bakılan, ayrıca Yunanistan'daki kamplarda bulunan Müslüman ve Türk kültürlerine mensup kişilerin durumunu incelemek üzere bir heyet gönderme kararı almıştır. Bu heyet, elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla ve gerekli yabancı kurumlarla iletişime geçerek, kabul edilecek mültecilerin sevkياتını ve diğer zorunlu işlemleri belirlemek amacıyla görevlendirilmiştir. Heyet, İskân Genel Müdürü Dr. Cevdet Atasagun liderliğinde, İstanbul Emniyet Müdür Muavini Şükrü Borhan ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'ndan Dr. Mahmut Sabit Akalın'ın da dâhil olduğu bir komisyon tarafından oluşturulmuştur.²⁰

Şark Yolu gazetesi, İtalya'daki mültecilerin durumunu yakından takip eden bir yayın olarak, Türkiye'nin mülteci kabulü konusunda attığı adımları büyük bir coşkuyla duyurmuştur. Gazete, komisyonun oluşturulması haberini "Avrupa'da Esir Kamplarındaki İrkdaşlarımıza Müjde!" başlığıyla okuyucularına sunmuştur. Habere göre, heyet önce Yunanistan'daki Türkleri sevk edecek ve ardından İtalya'ya geçecektir. Getirilecek mülteciler, hükümetin belirlediği yerlerde iskân ettirilecektir. "Bu kararın tesiri şimdiden görölmeğe başladığını Roma'dan aldığımız bir mektuptan öğrenmiş bulunuyoruz. Altı kampta dağılmış olarak bulunan Türk'leri bir kampa toplamaya başlamışlardır."²¹

Azerbaycanlı mültecilerden Albay Abdurrahman Fethalibeyli, 10 Temmuz 1947 tarihinde Roma'dan Mehmet Emircan'a yazdığı mektubunda, Türkiye'den gönderilen komisyonun henüz İtalya'ya gelmediğini belirtmiştir. Mektupta, komisyonun o sırada Yunanistan'da bulunduğu ve bir hafta içinde İtalya'ya ulaşmasının beklendiği ifade edilmiştir.²²

¹⁹ TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.

²⁰ BCA, 30-18-1-2, 114 - 41 – 8.

²¹ "Avrupa'da Esir Kamplarındaki İrkdaşlarımıza Müjde!", *Şark Yolu*, yıl 1, Sayı 29, 9 Temmuz 1947, s. 4.

²² TDV, ZE – 77 – 2085.

Türk heyeti, Yunanistan'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra 11 Ağustos 1947 tarihinde İtalya'ya ulaşmış ve burada mültecilerle ilgili çalışmalarına başlamıştır.²³ Türk heyetinin İtalya'daki kamplara geliş haberi, hızla diğer ülkelerde yaşayan mültecilere de ulaşmıştır. Karaçay-Malkar Türklerinden olan İbrahim Musa oğlu, 13 Ağustos 1947 tarihinde Almanya'dan gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin İtalya'ya geldiğine dair duyumlarını dile getirmiştir: *"Türkiye'den bizim için İtalya'ya komisyonun geldiği haberini işittik. Fakat o komisyon Almanya'ya kadar gelecek mi? Biz bilemiyoruz. Bu kış burada açlık çok büyük. Bir ayda 6 kilo ekmek, elbise, et, yağ, patates, işte bizim bir aylık rızkımızın hepsi bu."*²⁴

Mültecilerden M. Bayramoğlu, 29 Ağustos 1947 tarihinde Reggio Emilia kampından gazeteci Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin İtalya'da bulunduğunu teyit etmiştir: *"Bütün Türkler Reggio Emilia'ya toplanmıştır. Toplama kamplarında ve dışta yaşayan arkadaşlarımız da buraya gelmektedirler. Bizlere istikbal kazandıran yüksek şahsınıza karşı her gönülde sonsuz sevgiler vardır. Ben ve Riccione'deki arkadaşlarım 2,5 aydan beri Reggio-Emilia'dayız. Türk heyetinin İtalya'ya, hususen Reggio Emilia'ya gelmesi bizlere büyük yardımlar etti. Politik olayların durumuna göre çok güzel muamele yaptılar. Eylül'ün sonuna kadar vatana kavuşacağımıza söz verdiler."*²⁵

Cevdet Atasagun, 4 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın İngiliz işgal bölgesindeki kamplarda yaptığı incelemeleri tamamladıklarını belirtmiştir. Telgrafta ayrıca, bir hafta içinde Amerikan işgal bölgesindeki incelemeleri de bitirerek Almanya'ya, ardından İsviçre'ye geçeceklerini bildirmiştir.²⁶ Cevdet Atasagun, 14 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın Amerikan ve Fransız işgal bölgelerindeki araştırmalarını tamamladıklarını belirtmiştir. Telgrafta ayrıca, o tarihte Almanya'ya geçeceklerini ve ilk kez Frankfurt'ta incelemelerde bulunacaklarını bildirmiştir.²⁷

Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan'ın önde gelen petrol zenginlerinden Hacı Zeynalabidin Tagiyev'in kızı Leyla Esedullah, Bolşevik işgalinin ardından eşiyile birlikte Avrupa'ya göç etmiştir. 18 Ekim 1947 tarihinde Lozan'dan Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin başkanı Cevdet Bey ile görüşüğünü belirtmiştir. Mektubunda, Roma'daki 118 kişinin durumunu Cevdet Bey'e aktardığını ve IRO başkanının da Cevdet Bey ile görüşeceğini ifade etmiştir.²⁸ Esedullah, 1947 yılında Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği bir telgrafta, İtalya'daki kampların durumunu büyük bir endişeyle aktarmıştır: *"İtalya'dan mesaj alındı. Felaket durumu. Amerikan otoriteleri, Türk Komisyonu'nun geçişinden sonra görevlerini tamamladıklarını değerlendirerek yardım ve erzak sağlamayı durdurdu. 188 kişi tehdit altında. Menşe ülkeye dönüş. Tüm Türk basınında duyurulması rica olunur."*²⁹

Enver Girey Alpigar, 17 Aralık 1947 tarihinde Münih'ten gönderdiği mektubunda, aynı yılın Eylül ayında Almanya'daki Türk mültecilerini ziyaret ettiğini ve bu süreçte çeşitli incelemelerde bulunduğunu belirtmiştir. Mektubunda, Türkiye hükümetinin tüm mültecileri kabul edeceğine dair kendisine sözlü olarak bilgi verildiğini ifade etmiştir. Ancak, bu beyanın üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen henüz hiçbir mültecinin kabul edilmediğini vurgulamıştır. Bu durum, mülteciler arasında hayal kırıklığı ve belirsizlik yaratmıştır. Ayrıca,

²³ "İtalya'daki İrkdaşlarımızın Durumu", *Şark Yolu*, yıl 1, Sayı 35, 27 Ağustos 1947, s. 2.

²⁴ İsmail Doğan, *Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları*, Konya, Ülkü Basımevi, 1992, s. 21.

²⁵ TDV, ZE – 77 - 2113.

²⁶ TDA, 506- 42797 - 193150 – 10.

²⁷ TDA, 506- 42797 - 193150 – 9.

²⁸ TDV, ZE – 77 – 2129.

²⁹ TDV, ZE – 77-2130.

Alpigar mektubunda, Mısır hükümetinin Müslüman mültecilere gıda paketleri dağıttığını da dile getirmiştir.³⁰

Kamplardaki çalışmalardan sonra Türkiye'ye dönen heyetin faaliyeti hakkında *Cumhuriyet* gazetesi bazı bilgiler edinmiştir. Cevdet Bey açıklamasında, Avrupa'daki kamplarda bulunan mültecilerin durumlarıyla yakından ilgilendiklerini, IRO tarafından tüm mültecilere her türlü insani yardımın sağlandığını, mülteci Türklerin ise bulundukları yerlerde kendi aralarında komiteler oluşturarak örgütlendiklerini ve büyük çoğunluğunun Türkiye'ye gelmek istediğini ifade etmiştir. Heyet, din, dil, ırk ve kültür gibi sosyal unsurları öncelikli ölçütler olarak dikkate alarak Türkiye'ye kabul edilecek mültecileri seçmiştir. Türkiye'ye kabul edilebilecek mültecilerin toplam sayısının yaklaşık 8 bin civarında olduğu belirtilmiştir.³¹

Türk heyetinin Avrupa'da yaptığı incelemeler ve temaslarının ardından, mültecilerin 1948 senesinden itibaren tedricen Türkiye'ye getirilmesine başlanmıştır. *Tasvir* gazetesinin 24 Nisan 1948 tarihli nüshasında, Avrupa'dan 259 Türk mültecinin İstanbul'a ulaştığı bildirilmektedir. Panama bayrağı taşıyan *Tete* adlı vapurla 23 Nisan 1948 tarihinde saat 07.00'de Tuzla'ya varan bu mülteciler, İskân Umum Müdürlüğü tarafından Tuzla'da hazırlanan kampa yerleştirilmiştir.³² *Tasvir* gazetesinin 4 Haziran 1948 tarihli sayısında, 200 Kırım ve Azerbaycan Türk'ünün Türkiye'ye hareket ettiği belirtilmiştir. Bu mültecilerin İtalya'dan İsviçre'ye geçtikten sonra Cenova'dan *İstanbul* isimli vapura binecekleri ifade edilmiştir.³³ 9 Haziran 1948'de Türkiye'ye gelen *İstanbul* vapurunda toplam 283 mülteci bulunmaktaydı. Bu mültecilerden 230'u Cenova yoluyla İsviçre'den, 41'i Napoli'den ve 12'si Pire'den gelmiştir.³⁴

Fakat Türkiye'nin mültecileri kabul etmesinden bir yıl önce, İtalya'dan 150 kişilik Türk ve Müslüman bir kabile Mısır devleti tarafından Kahire'ye götürülmüştü.

Mısır Devletinin Faaliyete Geçmesi

Türk ve Müslüman mülteciler doğal olarak büyük ölçüde Türkiye'ye gitmeyi tercih etmişlerdir. Ancak Türkiye'nin, savaşın sona ermesinden itibaren geçen iki yıl boyunca Sovyet tehdidi gibi nedenlerden ötürü temkinli bir tutum sergilemesi, başka bir Müslüman ülkenin bu konuda daha aktif bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Mısır Kralı Faruk'un talimatıyla Prens İbrahim, bu meseleyle ilgili olarak görevlendirilmiş ve mültecilere çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Sonuç olarak, mültecilerden bir kısmı Kahire'ye getirilmiştir.

Azerbaycanlı mültecilerden Cabbar Ertürk'ün hatıralarına göre, 1947 yılında Türkiye henüz mültecileri kabul etmediği için, *Tasvir* gazetesinin başyazarı Ziyad Ebüzziya'nın girişimiyle o dönemde İsviçre'de bulunan Prens Amir İbrahim'e mültecilerin durumu hakkında bilgi verilmiş ve Rus tehlikesi karşısında bulunan bir grup mültecinin Mısır'a götürülmesi konusu müzakere edilmiştir. Prens Amir İbrahim'in Kral Faruk ile yaptığı görüşme sonrasında, mültecilerden bir kısmının kabul edilebileceği belirtilmiş ve neticede 1947 yılının Mart ayında Mısır'a gönderilecek mültecilerin listeleri hazırlanarak Roma'daki Mısır sefaretine teslim edilmiştir. Ekim ayında, 150 kişilik bir kabile Napoli Limanı'na getirilmiştir. Bu 150 kişinin tahminen 100'ü Türk, geri kalanı ise Çerkez, Arnavut, Boşnak ve Cezayirli Araplardan oluşmaktaydı. Mülteciler, Lapaçe (Barış) isimli gemiyle Napoli'den İskenderiye Limanı'na

³⁰ TDV, ZE – 77 – 2110.

³¹ "Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu", *Cumhuriyet*, Sayı 8349, 14 Kasım 1947, s. 4.

³² "Avrupa Kamplarından 259 İrkdaşımız Geldi", *Tasvir*, Sayı 982, 24 Nisan 1948, s. 1.

³³ "200 Kırımlı ve Azeri Türk "İstanbul" İle Geliyor", *Tasvir*, Sayı 1023, 5 Haziran 1948, s. 3.

³⁴ "İstanbul Vapuru Marsilya'dan Döndü", *Yeni Sabah*, No. 3344, 10 Haziran 1948.

doğru yola çıkmıştır. Türklerin grup başkanı olarak Cabbar Ertürk seçilmiştir.³⁵ Cabbar Ertürk, gruptaki Azerbaycan Türklerinin sayısının 8 olduğunu belirtmiştir.³⁶ Ancak, hatıra ve belgelere dayanan bilgiler, bu sayının oldukça yüksek olduğunu doğrulamaktadır. Azerbaycanlı mültecilerden Mehmet Emin Resulzade, 2 Ocak 1948 tarihli mektubunda, İsmail Haydar isimli mülteciye Türkiye hükümetinin kamplardaki mültecilerin Türkiye'ye alınmasına dair kesin bir karar verdiğini, bu bilgiyi bizzat İskân Müdürü'nden duyduğunu ve işlemin ilkbaharda başlatılacağını belirtmiştir. Mektubunda, içerisinde 30'a kadar Azerbaycanlı bulunan 118 kişilik bir kafilenin Mısır'a gittiğini, ancak bu kişilerin Türkiye'ye dönmek istediklerini ifade etmiştir. Ancak, Türkiye'nin aldığı kararın şu an için Avrupa'daki kamplarda kalan mültecileri kapsadığını belirtmiştir.³⁷

Cabbar Bey'in hatıratından ve Azerbaycanlı diğer mülteci Zührap Kesemenli'nin aile arşivinden edindiğimiz fotoğraflardaki yazılara dayanarak, Napoli'den hareket eden vapurda Prens Amir İbrahim ve Mansur Paşa isimli şahısların da mültecilerle birlikte Mısır'a gittikleri anlaşılmaktadır. Azerbaycanlı mültecilerden Selim Şeyhzaman'ın, 27 Ekim 1947 tarihinde Kahire'den Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektupta, yolculuğun detayları hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir: *"Bu ayın evvellerinde Mısır'dan Avrupa'daki Müslüman mültecilerine gönderilmiş hediye paketleri geldiğinde, hürmetli Dr. Hasan İsmail de (Mısır mümessili) İsviçre'den Roma'ya geldi. Sanki bu adamı bize Allah göndermişti. Zira aynı günlerde Almanya'ya gönderilmek üzere 118 kişilik bir Müslüman kafilesi hazırlanmış bulunuyordu. Sayın Dr. H. İ. hayli fedakârlıklar yaptı, icap eden her kimseye başvurdu, fakat bir türlü bu gönderme işini önlemek zor bir şekil aldı. Nihayet, Paris'e – Sayın Prens İbrahim hazretlerine telgraf çekildi. Prens hazretleri derhal (11-12/10) Roma'ya gelerek bu tehlikeli meseleyi önledi ve hiç kimsenin tasavvur edemeyeceği tarihi bir cömertlik ve alicenaplık yaptı. Yani 5 gün zarfında Almanya tehlikesini defetmekle kalmadı, 118 kişilik bu kafileye sokaklarda kalmış daha bir sıra kardeşimizi katarak 150 kişilik bir kafilenin, her adam başına 70.000 İtalyan lireti hesabıyla biletlerini alıp (hepsi de 1. mevkide) kendisiyle bir vapurda İskenderiye'ye çıkardı. İskenderiye'de bizi çok iyi karşıladılar. Evvelceden hazırlanmış hususi bir kampa götürdüler. Hastalık dolayısıyla kısa bir müddet için İskenderiye kampında karantinada kaldıktan sonra hepsini Kahire'ye sevk edecek ve burada serbest olarak yerleştirecekler."*³⁸

Ertürk'ün yazdığına göre üç günlük deniz yolculuğunun ardından mülteciler İskenderiye Limanı'na varmış ve burada hatıra olarak bir grup fotoğrafı çektirmişlerdir. İki gün boyunca askeri bir kışlada tutulduktan sonra otobüslerle Kahire'ye doğru yola çıkarılmışlardır. Ertesi gün Mısır'ın başkentine ulaşan mülteciler, Abbasiye isimli kışlaya yerleştirilmişlerdir. İlk aylarda mültecilere günde üç öğün yemek verilmiş, daha sonraki dönemde ise kendilerine aylık 5 Mısır lirası ödeme yapılmıştır.³⁹

Selim Şeyhzaman, mektubunun devamında Prens İbrahim'in kamplarda kalan diğer mültecileri de Mısır'a getirmek için çalıştığını yazmıştır: *"Hala Roma'dan arkadaşım Mustafa ile beni kendi misafiri olarak prens hazretleri beraberinde almış, dün kendisiyle birlikte Kahire'ye geldik. Şimdi geride kalanların – Avrupa'dakilerin bir an evvel Mısır'a sevk etmek maksadile prens hazretleri büyük gayretler sarf ediyor. Aziz bay kardeşim, bu adamın büyük*

³⁵ Cebbar Ertürk, *Kızıldoru'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları*, Haz: Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2005, s. 290.

³⁶ Ertürk, age, s. 293.

³⁷ Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi ve Mehmed Emin Resulzade*, Bakü, TS Matbaası, 2001, s. 143.

³⁸ Mülteci Selim Şeyhzaman'ın Gazeteci Ziyad Ebüzziya'ya Kahire'den Gönderdiği Mektup, TDV, ZE 2116, ss. 1-2.

³⁹ Ertürk, age, s. 295.

kalbine, nadir zekasına, efendiliğine ve alicenaplığına doğrusu hayran oldum. Ne olurdu böyle adamlardan Müslüman dünyasında yüzlerce olaydı. Büyük bir saadet olmazdı mı? Umuyorum ki, yakın gelecekte geride kalmış cümle kardeşlerimiz hilas olacaklardır. Bu birinci kafilenin Türkiye'ye gitmesini ne kadar arzu ederdik, lakin maalesef... Prens hazretlerinin söylediğine ve kendi planlarına göre Avrupa'da tehlikede ve açlıkta bulunan bütün Müslümanları buraya getirip istedikleri Müslüman memleketlerine sevk edecekler..."⁴⁰

Azerbaycanlı mültecilerden ve İtalya'daki Azerbaycan Yardım Komitesi temsilcilerinden Zahid Han Hoylu, hatıratında Prens İbrahim'in mülteciler meselesiyle ilgili olarak evlerine geldiğini ifade etmiştir: "1947 yılının Kasım ayında, Mısır Kralı Faruk'tan bir telgraf geldi. Telgrafta şu ifadeler yer alıyordu: "Şehzade Amir İbrahim gemiyle yola çıktı." Birkaç gün sonra, Kral'ın amcasının oğlu olan Şehzade Amir İbrahim, Roma'daki evimize teşrif etti. Görüşmeler ve istişareler birkaç gün sürdükten sonra, Şehzade Amir İbrahim bizzat İngiliz komutanıyla bir araya geldi ve yaklaşık 100 Azerbaycanlı askerin (birçoğu vatanlarına dönmek istemişti, ancak onların akıbetinin ne olduğunu bilemedik) gizlice İngilizler tarafından trene bindirilip Napoli limanına gönderilmesini sağladı. Şehzade Amir İbrahim, beni şahsen Mısır'a davet etti ve kendisiyle birlikte götürdü. Kahire'de, Şehzade beni Kral'ın sarayına götürdü. Ben de Azerbaycan Komitesi adına ve genel olarak Azeri Türkleri adına Kral'a teşekkürlerimi sundum..."⁴¹

Kuzey Kafkasyalı mültecilerden Musa Ramazan da hatıratında, Mısır devletinin yardımlarından söz etmiştir. Onun aktardığına göre, 1947 yılının Kasım ve Aralık aylarında Kral Faruk tarafından, Avrupa'da bulunan esir Müslümanlara ulaştırılmak üzere bağışlar gönderilmiştir. Bizzat kralın görevlendirdiği kişiler tarafından kontrol edilen bu yardım paketleri 7 kilogram ağırlığında olup, 1 kilogram şeker, 3 kilogram pirinç, birkaç kalıp sabun, bir metre kadar beyaz patiska, iğne, iplik ve bir paket çay gibi malzemeler içermektedir. Bu yardımlardan faydalanabilmek için Müslüman olmayı kabul eden Hristiyanların da olduğu belirtilmiştir.⁴² Paketleri dağıtan heyette, 1947 yılında Müslüman mültecilere destek arayışı için Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelere seyahat eden Tatar Alimcan İdrisi de bulunmuştur.⁴³

Mısır devletinin Türkiye'den daha hızlı hareket etmesi, aslında Türkiye'ye gitmek isteyen mülteciler arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu kişiler, Türkiye'den daha kararlı adımlar atmasını beklediklerini ifade etmişlerdir. Örneğin, Azerbaycanlı Albay Abdurrahman Fethalibeyli, 18 Ekim 1947 tarihinde Roma'dan Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda durumu şu şekilde açıklamıştır:

"... Eylülün ortalarından daha bu güne kadar çok tehlikeli bir vakit geçirmiş bulunuyoruz. Bildiğiniz 118 neferden başka, İtalyan kamplarında ve dışarıda olanların da vaziyetleri çok korkunçtu. Yine de imdadımıza Mısırlılar çatdı. Evvela 25 Eylül'de bir harp gemisi hediyeler götürdü ve Müslüman dünyasının hayatımızla alakalanmasını belirtti. Dr. Hasan İsmail tekrar buraya döndü ve 118 neferin Almanya'ya gitmesini dayandırdı. Onun arkasınca Prens Amir İbrahim geldi. Buradaki bütün makamlarla görüştü ve hükûmetinden 118 neferin alınmasını rica etti ve muvaffak oldu. 118 neferin gitmesine engeller töreden çok oldu. Prens bu engellerin hepsini yendi ve her şahıs için 35 İngiliz lirası masraf ederek birinci mevki bileti aldı ve kendisiyle beraber hepsini Mısır'a götürdü. Yüregi olan ve isteyen her bir şeyi yapabilir. Türkiye komisyonu ise "İnşallah", "Allah sabır versin" ve "işe devleti yanaşmak lazım" diye diye hayatımızı kolaylaştıran ve emniyetimizi temin edecek hiç bir faaliyetde bulunmadı. Aclarımızı

⁴⁰ Selim Şeyhzaman, agm, s. 2.

⁴¹ Zahid Han Hoylu'nun daktiloyla yazılmış hatıratı şahsi koleksiyonumuzda bulunmaktadır. Hatırat, New York, 1992, s. 11.

⁴² Musa Ramazan, *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, ss. 123-124.

⁴³ Ömer Özcan, *Bir Vatandan Bir Vatana. Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar*, İstanbul, Dergâh, 2018, s. 92.

kampa kabul ettiren ve bütün makamlarda bizim hayatımızı ve interestlerimizi mudafaa eden hep Dr. Hasan İsmail oldu... Dr. Hasan İsmail çok çabaladı ki, Türkiye komisyonuyla birlikte çalışsın. “Hükümetimizden gösteriş almamışız” diyerek redd ettiler.”⁴⁴

Fethalibeyli’nin yazdığına göre, Mısır temsilcisi Dr. Hasan İsmaili ve Prens Amir İbrahim, kendisine şu ifadelerde bulunmuştur: *“Eğer Türkiye, bütün Müslüman muhacirlerini tezlikle alırsa, çok memnun oluruz ve elimizden gelen yardımı Türkiye’ye ederiz ve bu işte engel töretmek isteyen devletlerin, teşkilatların karşısına hep beraber çıkarız.”*⁴⁵

Fethalibeyli, Prens’in kendisini de beraberinde götürmek istediğini, ancak vatandaşlarını korkunç bir durumda bırakıp gidemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, Selim Şeyhzaman ve Mustafa Hakkı isimli şahısları talimatla Kahire’ye, Prens’in yanına gönderdiğini yazmıştır. Bu kişilerin, Mısır basınında mültecilerin durumu hakkında makaleler yayımlamakla görevlendirildiklerini de belirtmiştir.⁴⁶ Bu durumu hatıratında doğrulayan Ertürk’ün yazdığına göre, Ziyad Bey’in takdimi ve ricasıyla Selim Şeyhzaman ile Mustafa Bey, bizzat Prens Amir İbrahim tarafından özel himaye altına alınmıştır. Kahire’ye geldikten sonra Prens’in kendi çiftliğine yerleştirilmişler ve Arapça öğrenmeleri tavsiye edilmiştir. Ayrıca, ileride Prens’in çiftliklerinin idare emiri olacakları kendilerine bildirilmiştir. Ancak, birkaç ay geçtikten sonra her ikisi de tekrar Abbasiye Kışlası’na dönmüştür.⁴⁷

Cabbar Ertürk’ün hatıratına göre, Kral Faruk’un liderliğindeki hanedanlık, mültecilere destek sağlamış ve Ahmet Muhtar Paşa’nın torunu, Mahmut Muhtar Paşa’nın kızı olan Prenses Emine Hanım’ın, Mısır Kızılay’ı olarak bilinen Mubarra Muhammed Ali Teşkilatı’nın başkanlığını üstlenmesi, hükümetin mültecilere yönelik tutumunu olumlu yönde etkilemiştir. Bununla birlikte, Mısır halkı mülteci Türkleri olumlu karşılamamış; onları Mısır’ı yeniden işgal etmekle suçlamış ve modern kıyafetlerle dolaşmaları nedeniyle Hristiyan olarak nitelendirmiştir.⁴⁸

Mültecilerin Mısır’da kalma isteksizliğinin nedenlerinden biri de, Kahire’nin iklim koşullarının onlar için uygun olmamasıydı. Örneğin, Zührap Kesemenli’ye gönderilmiş, Tugay imzalı ve Kahire’den gönderilmiş 6 Eylül 1947 tarihli mektupta bu duruma dikkat çekilmiştir: *“Cevdet Bey’in riyasetindeki komisyonun oraya gelmesinden ve sizleri ziyaret etmesinden çok memnun kaldım. İnşallah pek yakında hepiniz sefaletten kurtararak Büyük Ana Vatana avdet edeceksiniz. Ona hiç şüphem yoktur. Mısır Hükümeti nümayendesinin de sizi ziyaret etmesi çok iyi oldu. Görüyorsunuz ya şimdi artık her taraftan size yardım gelmektedir. Her halde pek yakında size paketler de buradan göndereceklerdir... Buranın sıcakları çok sıkıntılıdır ve senenin altı ayını insan sıcaklardan ıstırap çekmektedir. Buraya katiyen gelmeyiniz hepiniz Türkiye’ye gitmek için çalışınız...”*⁴⁹

Mültecilerin Türkiye’ye Gidişi

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Bakanlar Kurulu’nun 27 Aralık 1948 tarihli kararıyla, İtalya’daki kamplardan Mısır, Suriye ve Ürdün’e geçmiş olan Türk-Müslüman mültecilerin Türkiye’ye kabul edilmelerine karar verilmiştir.⁵⁰ Ancak, Tasvir gazetesinde yayımlanan ve mültecilerin Mısır’dan gönderdikleri mektup, bu kararın uygulanmasında sorunlar yaşandığını

⁴⁴ Abdurrahman Fethalibeyli’nin Ziyad Ebüzziya’ya Kahire’den gönderdiği mektup, TDV, ZE 2089, s. 1.

⁴⁵ Fethalibeyli, agm, s. 2.

⁴⁶ Fethalibeyli, agm, s. 2.

⁴⁷ Ertürk, age, s. 299.

⁴⁸ Ertürk, age, s. 300.

⁴⁹ Zührap Kesemenli Arşivi.

⁵⁰ BCA, 30-18-1-2, 118 - 84 - 18.

ortaya koymaktadır. Abbasiye Kışlası'nda yaşayan mültecilerden 60 kişi adına Mehmet Bayramoğlu tarafından gazetenin yazarı Bahadır Dülger'e gönderilen mektup, mültecilerin Mısır'daki durumunu en iyi şekilde yansıtmaktadır. Mektupta, II. Dünya Savaşı sonrasında Mısır'daki kamplarda yaşamlarını sürdüren Türk mültecilerin Türkiye'ye kabul edilme umutlarının sona erdiği vurgulanmaktadır. Mültecilere göre, Nuri Paşa'nın vefatı ve Türkiye'deki ekonomik koşullar nedeniyle yaklaşık yedi ay önce alınan sevk kararının iptal edildiği, Kahire Büyükelçiliği tarafından bildirilmiştir. Bu kararın, dokuz yıldır Türkiye yolunu bekleyen mülteciler için yıkıcı bir darbe olduğu ifade edilmektedir. İki yıldır Türkiye'ye gönderilme ümidiyle Mısır'da tutulan mültecilere artık ne Türkiye ne de Mısır makamlarının destek sunduğu; büyükelçilik ve konsoloslüğün dahi manevi desteğini çektiği belirtilmiştir. Mülteciler, Türkiye'nin sadece vatandaşlarına değil, düşmanına dahi zor zamanlarda yardım eden bir millet olduğunu hatırlatarak, sayıları altmışı bulan bu mülteci grubuna küçük bir köşe dahi ayrılmamasını anlamakta zorlandığını ifade etmektedir. Konforlu bir yaşam değil, Türkiye'de çöpçülük yapma ya da orada ölme arzusu taşıdıklarını dile getiren mülteciler, kendilerine Avustralya'ya gitme teklifinin bir "ölüm yolculuğu" olduğunu vurgulamaktadır. Avustralya'da İngiliz vatandaşı olmak yerine, anayurtta fakirlik içinde yaşamak ya da ölmenin kendileri için daha onurlu bir seçenek olduğu ifade edilmektedir.⁵¹ Mülteciler tarafından kaleme alınan bu tür mektuplar, onların içinde bulundukları zorlu koşulların bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Savaş döneminde yaşadıkları travmalar, SSCB'ye iade edilme tehlikesinden kurtulmaları ve kendi kültürel yapılarından farklı bir ülkede yaşamak zorunda kalmaları gibi durumlar, diğer mülteci mektuplarında da gözlemlenen ortak ruh haliyle örtüşmektedir. Öte yandan, 1945 sonrasında Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Sovyet tehdidi ve tek parti döneminin sona ermesiyle birlikte yaşanan iç siyasi dönüşüm, ülkenin dış politikasını doğrudan etkilemiştir. Tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye, kısa süre içerisinde Mısır'da bulunan ve Türkiye'ye gelmek isteyen mülteci Türklerin kabulüne karar vermiştir.

Nihayet, bu mektubun yayımlanmasından birkaç ay sonra, 27 Kasım 1949 tarihinde, İskenderiye Limanı'na gelen *İstanbul* isimli vapur, mültecileri Türkiye'ye götürmüştür. Mısır Kızılai tarafından tahsis edilen otobüslerle limana ulaşan mülteciler, Mısır'a veda etmişlerdir.⁵² İstanbul'a vardıktan sonra mülteciler, Sirkeci Göçmen Evi'ne yerleştirilmiş ve ertesi gün kimlik tespitleri yapılmıştır.⁵³ Mısır'da yaşamış Azerbaycanlı mültecilerden Süleyman Tekiner, İstanbul'a 8 Kasım 1949 tarihinde vardıklarını belirtmiştir.⁵⁴ Tekinerin kızı babasının Mısır hayatı hakkında bazı bilgiler vermiştir: "*Savaş sona erdikten sonra babam, önce birkaç ay İtalya'da - esirler için kurulmuş Amerikan kampında yaşadı ve serbest bırakıldıktan sonra Roma'ya taşındı. Orada savaştan sağ kurtulan diğer esirlerle birlikte 2 yıl yaşadı. Bu dönemde İtalya'yı ziyaret eden Mısır Kralı Faruk, onların durumundan etkilenerek babamı ve diğer gazileri Mısır'a götürdü. Babam Mısır'da 2 yıl daha yaşadı, ardından 1949 yılında Türkiye'ye göç etme izni aldıktan sonra oraya geldi.*"⁵⁵

Türkiye'ye gelen mülteciler kısa zamanda iskân edilmiş ve 1950 yılında, vatanlarında aldıkları ancak savaştan dolayı yanlarında bulunmayan diplomaları Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla tasdik edilmiştir. 1950 yılında Mustafa Hakkı Türkekul, Süleyman Tekiner, Latif Elsever, Pirali Şiralioglu, Celil İskender, Abay Dağlı, Ramazan Traho, Cebbar Ertürk, Nurullah

⁵¹ Bahadır Dülger, "Mısır'daki Türk Mültecilerinin Yalvarışı", *Tasvir*, Sayı: 1379, 17 Temmuz 1949, ss. 2-3.

⁵² Ertürk, age, s. 306.

⁵³ Ertürk, age, s. 310.

⁵⁴ "Muhaceret İrsimizden. Mehmedemin Resulzade'nin Otuz Mektubu", (Hazırlayan: Ferhad Cabbarov), CBC Matbaası, Bakü, 2018, s. 10.

⁵⁵ "Muhaceret İrsimizden. Mehmedemin Resulzade'nin Otuz Mektubu", s. 20.

Muganlı ve diğer II. Dünya Savaşı mültecilerinin Rusya’da yükseköğrenimlerini tamamladıklarına dair karar verilmiştir.⁵⁶

Mısır’da Yaşamış Türk Mülteciler

Mısır’da yaşamış Türk mülteciler arasında yer alan üç kişinin hayat hikâyeleri, hatırat yazmaları ve özel arşiv tutmaları nedeniyle önemli bir araştırma konusu oluşturmaktadır.

Zührap Kesemenli

Bu kişilerden biri Azerbaycanlı mülteci Zührap Kesemenli’dir. Zührap Kesemenli, 1917 yılında Azerbaycan’ın Kazak ilinin Kesemen köyünde doğmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında esir düşmüş ve bir süre mülteci kamplarında yaşamıştır. Aile arşivindeki belgeler, kamp hayatına dair bazı bilgiler içermektedir. 3 Mart 1947 tarihli bir belgede, Zührap Bey’in 158 Türk mültecinin grup lideri olduğu ve grubun adına Uluslararası Kızılhaç pasaportlarını almak üzere Roma’ya gittiği belirtilmektedir.⁵⁷ Ayrıca, İtalya’daki Reggio Emilia kampının komutanı tarafından Uluslararası Kızılhaç Müslüman Komitesine gönderilen 10 Haziran 1947 tarihli belgede de, Zührap Bey’in Türk grup lideri olduğu ve 300 Türk adına resmi iş için Roma’ya gitmekte olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸

Mültecilere yardım gösteren İslamlara Hayır Kurumunun Başkanı Bahri Urman – Emirza tarafından 23 Nisan 1947 tarihli mektupta, Zührap Bey’in Türk grubunun temsilcisi olarak teşkilatın konseyine üye olarak kabul edildiği yazılmıştır. Başka bir belgede ise Zührap Bey, Türk grubunun lideri (kamp 3) ve kamp 14’teki Türk okulunun öğretmeni olarak gösterilmiştir. Kesemenli’ye İslamlara Hayır Kurumu tarafından verilen başka bir belgede doğum yeri olarak Kars şehri belirtilmiştir. Doğum yerini Türkiye olarak göstermek, Sovyet vatandaşı olmuş II. Dünya Savaşı mültecilerinin çoğunun belgelerinde yaygındır. Bunun nedeni, Sovyet vatandaşı gibi Ruslara iade edilmemek ve Türkiye’ye gidebilmektir. Nitekim 21 Ocak 1947 tarihli bir belgede onun hakkında şöyle yazılmıştır: “İtalya’nın Pisa kentindeki 339 Numaralı Esir Kampı’nda askeri sorguya tabi tutulmuş ve Türkiye vatandaşı olduğu düşünülmektedir.”

Arşivdeki başka bir belge, Reggio Emilia’da ikamet ettiğini ve mülteci statüsünde olduğunu belirtmektedir. Bu belge, İtalya’da geçici ikamet izni olarak kullanılmaktadır.

Zührap Bey, 1948 yılında Mısır prensi İbrahim’in desteğiyle Türk ve Müslüman mültecilerle birlikte gemiyle Mısır’a gitmiştir. Kişisel arşivinde bu seyahatle ilgili ilginç fotoğraflar saklamıştır. Arşivindeki 16 Eylül 1949 tarihli sertifikada Zührap Bey’in Uluslararası Mülteci Örgütünün (IRO) Kahire şubesinin himayesinde bulunduğu belirtilmiştir.

Türkiye’ye döndükten sonra Zührap Kesemenli, Azerbaycan derneklerinin çalışmalarına aktif olarak katılmış, muhtaç muhacirlere yardım etmiş ve onların örgütlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Azerbaycan Kültür Derneği’ne üye olan Zührap Bey, 24 Nisan 1963 tarihinde bu dernekte “İstiladan Sonra Azerbaycan” konulu bir konferans

⁵⁶ “1950 Yılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararları”

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_01/24110422_fihrist_1950.pdf, (Erişim Tarihi: 10.01.2025).

⁵⁷ 3 Mart 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı’nda Zührap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zührap Kesemenli Arşivi).

⁵⁸ 10 Haziran 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı’nda Zührap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zührap Kesemenli Arşivi).

vermiştir. Konferansta, Azerbaycan'ın Cumhuriyet dönemindeki işgali ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan askerlerinin durumu hakkında bilgi sunmuştur.

Zührap Bey, 5 Mayıs 1990 tarihinde vefat etmiş ve Dedeler Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Belgelere ulaşmamıza vesile olan kızı Rana ise halen hayattadır.

Cebbar Ertürk

Azerbaycanlı Cebbar Ertürk, 1916 yılında Revan'ın Haçaparak köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra, 1933 yılında Bakü Üniversitesi'nin biyoloji bölümüne girmiş ve 1937 yılında henüz 21 yaşındayken mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından, iki yıl boyunca Basargeçer vilayetindeki bir lisede öğretmenlik yapmış, 1939 yılında üniversiteye asistan olarak dönmüştür. Ancak, 1941 yılında Rus ordusu tarafından askere çağırılmış ve 6 Ekim 1941'de cepheye gönderilmiştir. Savaş sırasında Almanlara esir düşen Cebbar Ertürk, Azerbaycan lejyonunda yer almış ve 1943 yılı sonlarına kadar Kafkas, Kırım ve Ukrayna cephelerinde Ruslara karşı savaşmıştır. 1943 yılında yaralanmış ve tedavi için Viyana'ya gönderilmiştir. Ardından Berlin'e giderek, burada Türk komiteleriyle temas kurmuş ve Azerbaycan Milli Komitesi'nde eğitim ve matbuat şefi olarak görev yapmıştır.⁵⁹ Azerbaycan Lejyonunun haftalık gazetesi "Azerbaycan" ve "Milli Birlik" dergisinde İbrahimoglu imzasıyla makaleler yazmıştır.

Savaş sonrası, Santa Marya adasındaki Türk mülteci kampına gönderilen Cebbar Ertürk, daha sonra Adriyatik kıyılarındaki Rimini şehrine getirilmiş ve İngiliz esir kampında tutulmuştur. Ancak, 1946 yılı Aralık ayında serbest bırakılmıştır. 1947 yılında Mısır'a götürülen heyette yer alan Cebbar Ertürk, Zührap Kesemenli arşivindeki fotoğraflarda merkezde görülmektedir.

1949 senesinde Türkiye'ye gelen Ertürk, bir süre İstanbul valisi Gökay'ın desteğiyle Büyükdere'deki bir fidanlıkta tercüman olarak çalışmıştır. 1950 yılında, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde sınav vererek Bakü Üniversitesi'nden aldığı diplomayı tasdik ettirmiştir. Ardından, öğretmenliğe geçerek Antalya'nın Elmalı Ortaokulu'na tabliye öğretmeni olarak atandı. Kısa süre sonra Urfa Lisesi'ne, 1953 yılında ise Kayseri Lisesi'ne tayin edilmiştir. Edebiyat alanında da aktif olan Cebbar Ertürk, Berlin'de bulunduğu dönemde "Doğu Türklerinin İstiklâl Mücadeleleri" adlı eserini yayımlamıştır. 1956 yılında ise "Anayurtta Unutulan Türklük" adlı ikinci kitabını çıkarmıştır. Cebbar Ertürk, 1957 yılında "Türkiye Türkleri ve Anayurttaki Türklerin Kurtuluşları" ve "Üçüncü Dünya Harbinin Çanları Çalışıyor mu" adlı eserlerini yayımlamıştır. 1958 yılında ise "Türk Milliyetçiliği" kitabını çıkarmıştır. Ayrıca, hayat hikâyesini Ocak gazetesinde roman şeklinde tefrika etmiştir. 2004 yılında vefat eden Ertürk'ün ölümünden sonra "Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna: Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları" adlı kitabı yayımlanmıştır. Türkiye'de çeşitli gazete ve dergilerde makale ve şiirleri de yayımlanmıştır. Ertürk, Kahire'de bulunduğu sırada Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanı, emekli General Nuri Killigil ile görüşmüştür.⁶⁰

Haydar Aras

Mısır'da yaşamış mültecilerden Ali Haydar Süleymanov (Haydar Aras), 1903 yılında Bakü'nün Emircan kasabasında doğmuştur. Hukuk alanında eğitim aldıktan sonra Hızı şehrine atanmıştır. İkinci Dünya Savaşı başladığında cepheye gönderilmiş ve Kırım bölgesinde görev yaparken, 1943 yılında Almanlara esir düşmüş ve ardından Azerbaycan Lejyonu'na katılmıştır.

⁵⁹ Nejdet Sançar, "Cebbar Ertürk", *Ocak*, Yıl: 1, Sayı: 27, 9 Kasım 1956, s. 2.

⁶⁰ Cebbar Ertürk, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Kayseri, Zafer Matbaası, 1956, s. 86.

Aydın bir kişi olarak lejyon basını ile iş birliği yapmış ve “Azerbaycan” gazetesinin arşiv şubesinde çalışmıştır.

Savaşın sona mülteci kamplarında yaşamış, daha sonra Mısır’a giden heyette yer almıştır. Kral Faruk ile görüşmüş ve onun çiftliğinde çalışmıştır. Aras, 8 Kasım 1949 tarihinde Türkiye’ye gelmiştir. İstanbul’da Aksaray’da, ardından Bakırköy’de yaşamıştır. Azeri Kardeşleri Yardımlaşma Cemiyeti reisi Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1 Eylül 1952 tarihli mektubunda Milletvekili Enver Atakan’a, Haydar Aras’ın şahsiyeti hakkında olumlu görüşler belirtmiş ve hayvancılık alanındaki tecrübelerinden faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹

Aras, Halkalı’da Ada çiftliğinde çalışmış, sonrasında Bozkurt tavuk çiftliğini ve nihayet Gemlik’in Gemiç köyündeki tavuk çiftliğini yönetmiştir. 7 Mart 1967 tarihinde hayata veda etmiş ve Gemlik’in Gemiç köyünde defnedilmiştir. Hayat hikâyesi, kızı Samiye Kaplan tarafından “Yaman Ayrılık” (2017) isimli romanda anlatılmıştır.⁶²

Mısır’da yaşamış Türk kökenli mültecilerin hayat hikâyeleri incelendiğinde, aldıkları eğitim, sahip oldukları kültürel birikim ve aidiyet duygularının Mısır’a değil, Türkiye’ye yönelik olduğu görülmektedir. Bu durum, hem Türkiye’ye duyulan etnik ve kültürel yakınlık hem de yabancı bir coğrafyada yaşamının getirdiği zorluklar ile birleştiğinde, söz konusu mültecilerin kısa sürede Mısır’dan ayrılma isteği duymalarına neden olmuştur.

Sonuç

II. Dünya Savaşı, yalnızca askeri ve siyasi dengeleri değiştiren bir küresel çatışma değil, aynı zamanda milyonlarca insanı doğrudan etkileyen derin bir insani krizi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, savaşın ardından Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde yer alan mülteci kamplarında hayatta kalma mücadelesi veren Türk ve Müslüman kökenli SSCB vatandaşlarının yaşadıkları, savaş sonrası göç tarihinin önemli ancak yeterince çalışılmamış bir yönünü temsil etmektedir. Savaş boyunca Almanya’ya esir düşen ve bazıları lejyonlara katılan bu bireyler, savaş sonrasında da uluslararası politik hesapların gölgesinde mülteci olarak yaşam mücadelesi vermiştir.

Mısır’ın bu süreçteki proaktif tutumu, dönemin uluslararası insani yardım pratiği içinde bir örnek teşkil etmektedir. Mısır Kralı Faruk’un inisiyatifiyle görevlendirilen Prens Amir İbrahim’in şahsi gayreti ve diplomatik manevraları sayesinde, 1947 yılında İtalya’dan Mısır’a yaklaşık 150 kişilik bir Türk-Müslüman mülteci kafilesi güvenli biçimde nakledilmiştir. Prens’in Avrupa’daki kamplara gitmesi, mültecilere birinci sınıf gemi biletleri temin etmesi ve onların Mısır’da geçici olarak iskân edilmesini sağlaması, Mısır’ın yalnızca sembolik değil, yapısal ve sahici bir yardım politikası izlediğini göstermektedir.

Makalede incelenen Zührap Kesemenli, Cabbar Ertürk ve Haydar Aras gibi bireylerin biyografileri, bu tarihî olayların yalnızca kitlesel değil, aynı zamanda bireysel boyutlarını da gözler önüne sermektedir. Özellikle Kesemenli ve Ertürk’ün arşiv belgeleri ve hatıraları, II. Dünya Savaşı sonrası göç hareketlerinin mikro tarihsel boyutlarını aydınlatmakta ve döneme dair alternatif bir anlatı ortaya koymaktadır.

Türkiye’nin savaş sonrası dönemde yürüttüğü mülteci kabul politikası, başta ihtiyatlı ve yavaş bir seyir izlemiş olsa da, 1947’den itibaren özellikle İskân Umum Müdürlüğü’nün teşkilatlanması ve diplomatik misyonların devreye girmesiyle daha organize bir yapıya kavuşmuştur. Türk heyetlerinin İtalya, Almanya, Avusturya ve Yunanistan’daki kampları

⁶¹ Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivi, F: 783, siy: 1, sv: 41, s. 4.

⁶² Samiye Kaplan, Yaman Ayrılık, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2017.

ziyaret ederek mültecilerin sosyal, kültürel ve siyasi durumlarını tespit etmeye yönelik çabaları, dönemin Türkiye'sinin sınırlı kaynaklarına rağmen dış politika çerçevesinde insani sorumluluğa ne ölçüde önem verdiğini göstermektedir.

Öte yandan, mültecilerin Mısır'daki yaşamları da geçici ve sınırlı olmakla birlikte birçok açıdan anlamlıdır. Mısır devleti, mültecilere gıda, barınma ve maddi destek sağlamakla kalmamış; aynı zamanda Prens Amir İbrahim'in şahsında onların kültürel ve insani temsilciliğini üstlenmiştir. Ne var ki, mültecilerin büyük bir kısmı için Mısır sadece bir geçiş noktası olmuş, nihai hedef Türkiye olmuştur. Bu tercih, mültecilerin kültürel kimliklerine ve tarihsel bağlarına olan sadakatlerinin bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Mısır'daki iklim koşulları, sosyal adaptasyon sorunları ve Türkçe konuşulan bir topluma duyulan aidiyet hissi, Türkiye'ye dönüş arzusunun temel belirleyicileri arasında yer almıştır.

Bu bağlamda, makalede ele alınan olaylar ve kişiler üzerinden yapılan analiz, savaş sonrası göç ve mültecilik olgularının yalnızca sayısal ve hukuki değil, aynı zamanda kültürel, duygusal ve diplomatik boyutlarını da ortaya koymaktadır. Mültecilerin kişisel mektupları, gazetelere yazdıkları yazılar ve uluslararası kurumlarla olan yazışmaları, dönemin yalnızca kurumsal değil, bireysel hafızasını da yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya'dan Mısır'a götürülen Türk ve Müslüman mültecilerin yaşadıkları deneyimler, savaş sonrası uluslararası göç tarihinin ve insani yardım politikalarının önemli bir kesitini oluşturmaktadır. Türkiye ve Mısır devletlerinin bu süreçteki rolü, yalnızca kendi vatandaşlarına yönelik değil, daha geniş bir coğrafi ve kültürel aidiyeti kapsayan sorumluluk anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Mısır'ın erken müdahalesi ve Türkiye'nin sonradan geliştirdiği yerleştirme politikası, savaşın mağdur ettiği kitlelerin yeniden hayata kazandırılması bakımından dikkate değer örneklerdir. Söz konusu olaylar, sadece tarihsel bir merakın konusu değil; aynı zamanda günümüzdeki mülteci krizlerine yönelik politika yapıcılar için öğretici bir geçmiş deneyimdir. Bu bağlamda, mültecilerin maruz kaldığı zorluklar ve verilen insani mücadele, hafızalarda bir etik sorumluluk olarak da yer etmektedir.

Ekler

1947 senesinde İtalya'dan Mısır'a götürülen mülteciler. Prens Amir İbrahim ile birlikte. Zührap Kesemenli Arşivi

1947 senesinde Napoli şehrinden Mısır'ın İskenderiye şehrine gelen Türk mülteci grubu. Zührap Kesemenli Arşivi

Mısır'a giden vapurda mültecilerden oluşan bir grup. Girit adası yakınları. Zührap Kesemenli ve arkadaşları. Zührap Kesemenli Arşivi

1947 yılı, İskenderiye şehrindeki karantina kampı. Zührap Kesemenli, Prens Amir İbrahim'e rapor sunarken.
Zührap Kesemenli Arşivi

Prens Amir İbrahim, Mansur Paşa ve Zührap Kesemenli

Türk mülteciler Kahire'deki iltica kampında. 1947 senesi. Zührap Kesemenli Arşivi

FORM: M/15/15

INTERNATIONAL REFUGEE ORGANISATION
~~MIDDLE-EAST HEADQUARTERS~~
 EGYPT OFFICE

TELEPHONES: 49700 (10 LINES)
 TELEGRAMS: IRO CAIRO

Ref: E/OPS/15/1741.

8, SHARIA DAR EL SHIFA, GARDEN CITY
 CAIRO

16th September 1949.

C E R T I F I C A T E

This is to certify that Mr. Zohrap KOSEMENLI,
 a Moslem Displaced Person, has applied for the assistance
 of this Organization and has been accepted as within the
 IRO mandate.

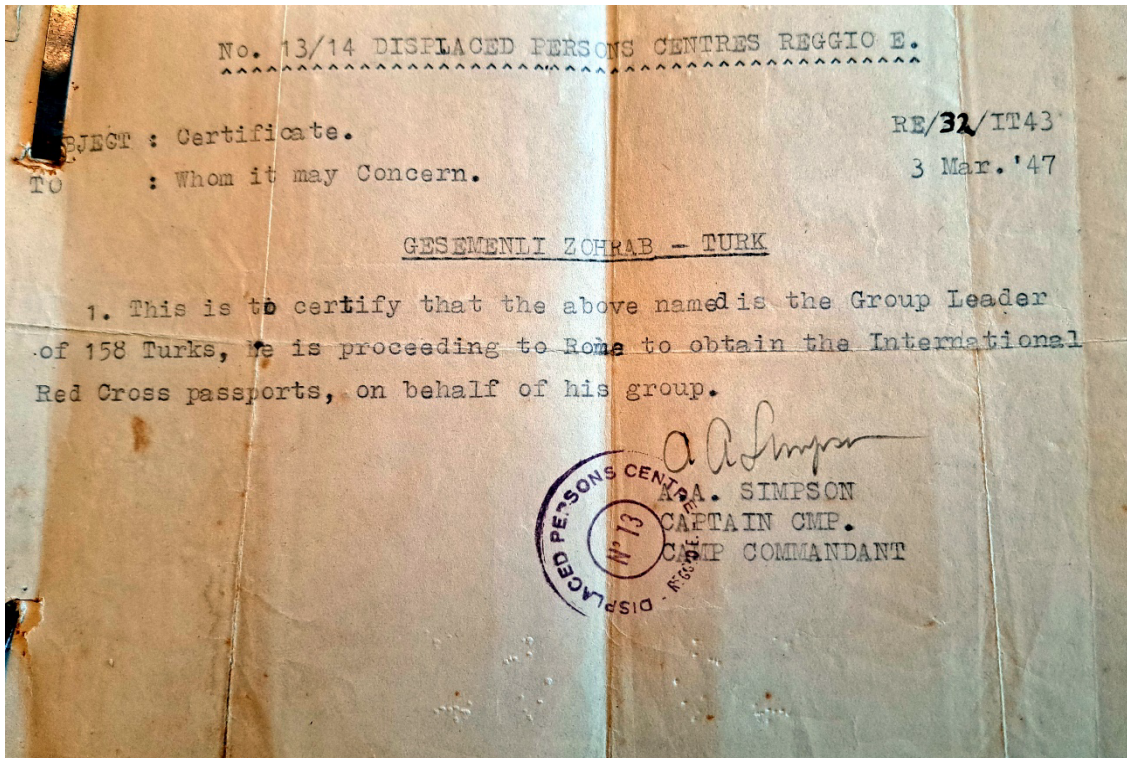
Mr. KOSEMENLI is therefore declared to be a
 refugee eligible for the legal and political protection of
 this Organization.

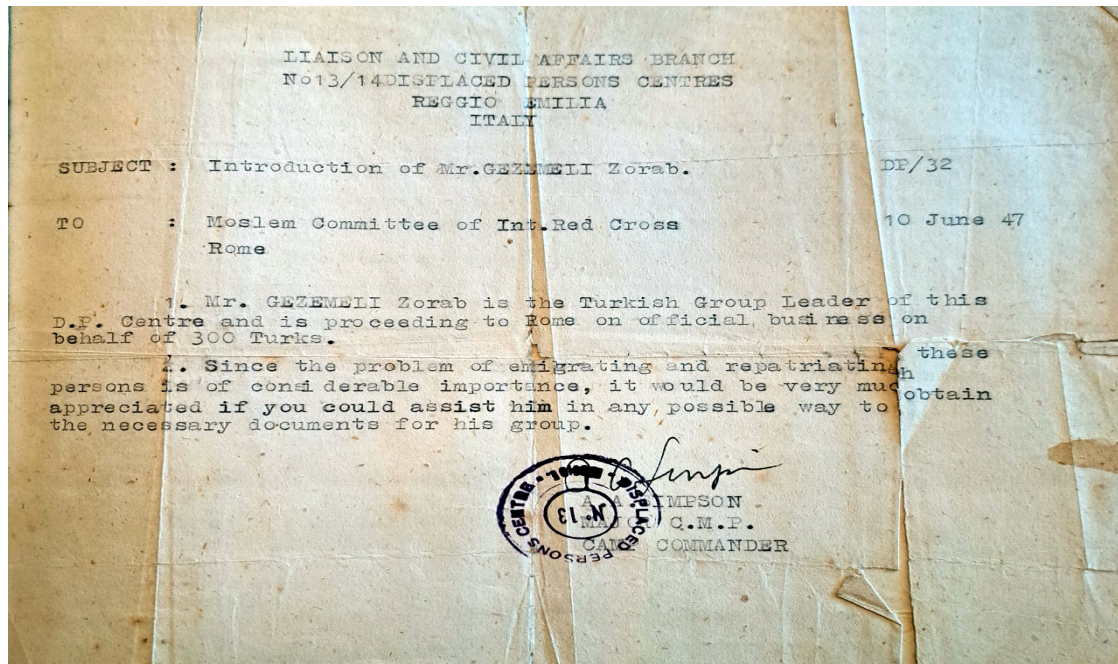

 D.H. PATERSON
 Individual Services Officer.

Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belge

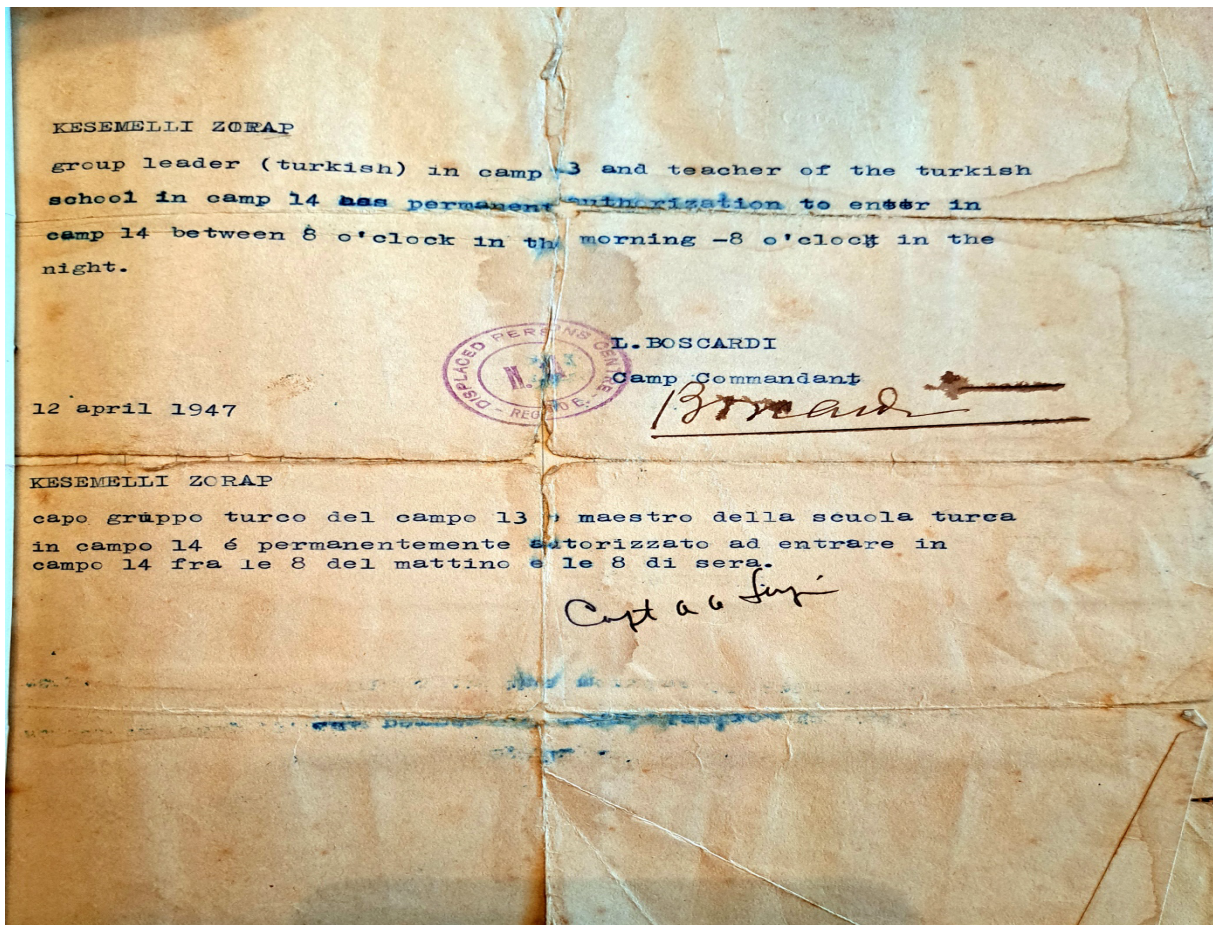

İslamlara Hayır Kurumu tarafından Zührap Kesemenli'ye verilmiş belge Zührap Kesemenli Arşivi

Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belgeler

Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belge

Kaynakça

Arşivler

Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivi
Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi
Ziyad Ebüzziya Arşivi
Zührap Kesemenli Aile Arşivi

Kitaplar

“Muhaceret İrsimizden. Mehemedemin Resulzade’nin Otuz Mektubu”, (Hazırlayan: Ferhad Cabbarov), Bakü, CBC Matbaası, 2018.
“Stalin ve Türk Dünyası”, (haz.) E.G. Naskali - L. Şahin, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
“Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural”. Derleyen: Gönül Pultar, Ankara, Tetragon Yayınları, 2008.
“Zahid Han Hoylu’nun Hatıratı”, New York, 1992 (Yazma).
Cebbar Ertürk, Anayurtta Unutulan Türklük, Zafer Matbaası, Kayseri, 1956.
Cebbar Ertürk, Kızılordu’dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk’ün II. Dünya Harbi Hatıraları, Haz: Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2005.
Cem Kumuk, General Sultan Kılıç Girey. Bir Hanzadenin Kafkasya’dan Moskova’daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.
Halil Burak Sakal, Başka Bir Dünya Savaşı. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013.
İsmail Doğan, Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları, Konya, Ülkü Basımevi, 1992.
Musa Ramazan, Bir Kafkas Göçmeninin Anıları, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.
Nesiman Yagublu, Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi ve Mehemed Emin Resulzade, Bakü, TS Matbaası, 2001.
Nikolai Tolstoy, Victims of Yalta, London, Corgi, 1979.
Ömer Özcan, Bir Vatandan Bir Vatana. Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar, İstanbul, Dergâh, 2018.
Yılmaz Nevruz, Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.
İsmail Köse. *"Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)"* Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016): 149-186.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951.
“1950 Yılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararları”
https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_01/24110422_fihrist_1950.pdf
What happened to people displaced by the Second World War?
<https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war>

Matbuat Eserler

Cumhuriyet
Emel’imiz Kırım
Ocak
Son Saat
Şark Yolu
Tasvir